

ՊԱՏՄԱՒԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՐՆԱՆ ԴԵՎՐԻԿԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՆՈՅՅԱՆ ՏԱՊԱՆԻ ՄԱՍՈՒՆՔԸ

«Եւ նստաւ զտապանն ի լերինս Արարատայ»:

(Ծննդ. Ը 4)

Հայոց Եկեղեցու ավանդական երեք գլխավոր սրբություններն են՝ Նոյան տապանի մասունքը, Աստվածամուխ Սուրբ Գեղարդը և Գրիգոր Լուսավորչի Աջը:

Հոգևոր մի մեծ խորհուրդ կա այս իրողությունում: Ս. Էջմիածնում ի մի հավաքված այս երեք սրբությունները մարդկային պատմության երեք մեծ ժամանակային շրջափուլերն են ներկայացնում: Նոյան տապանի մասունքը՝ Ջրհեղեղով մարդկային կյանքի նորոգությունը և երկրորդ սկիզբը, Փրկչի կենդանաբար արյունը կրող Ս. Գեղարդը՝ խաչելությամբ և հրաշափառ հարության մարդկության հոգևոր վերածնությունը ու փրկությունը, և Լուսավորչի Աջը՝ Հայոց աշխարհի փրկության մեծ Դարձը՝ քրիստոնեության՝ աշխարհում առաջինը պետականորեն ընդունմամբ:

Նվիրական այս երեք սրբություններից հնագույնը, բնականաբար, Նոյան տապանի մասունքն է:

ՏԱՊԱՆԻ ՄԱՍՈՒՆՔԻ ՏՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս մասունքի մասին մատենագրական առաջին վկայությունը գտնում ենք արդեն հինգերորդ դարում: Փավստոս Բուզանդը գրում է, որ Մծբին քաղաքի եպիսկոպոսը, որը պատմության մեջ հայտնի է Մծբնա Սուրբ Հակոբ Հայրապետ անվամբ, «Վեր կացավ իր քաղաքից, որպեսզի գա-հասնի հայոց լեռները, Սարարադ լեռը, որը գտնվում էր Այրարատյան պետության սահմաններում»¹:

Բանասիրության մեջ երկար ժամանակ գայթակղության քար է եղել այն հարցը, թե ինչու է Բուզանդը Արարատի փոխարեն գրում Սարարադ, այն դեպքում, երբ Աստվածաշնչում հստակորեն ասվում է «ի լերինս Արարատայ» և հունարեն բնագիրն էլ ունի Αρ α ρ α τ ձևը: Վիեննայի Մխիթարյան հայրերից Ա. Մարտիրոսյանը, ապա և Ստ. Մալխասյանը հայ գրչության արվեստի ձեռագրային նրբին քննությամբ ցույց են տվել, որ Սարարադ ձևը առաջ է եկել կից բառերի սխալ բառատումից: Գրաբարում երկաթագրով գրված ձեռագրերում բառերը իրար կից էին գրվում, որով «Ի/ԼԵՐԻՆ/ՍԱՐԱՐԱԴ/ԱՐԱԴԱՅ»-ն նման սխալ բառատմամբ դարձել է «Ի/ԼԵՐԻՆ/ՍԱՐԱՐԱԴԱՅ»²:

Բուզանդը Մծբնա Հակոբ Հայրապետի և նրա կողմից Նոյան տապանի մասունքին

¹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, թրգմ. և ծնթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, Գ դպր., գլ Ժ, էջ 37:

² Տե՛ս Յուզարձան ժողովածու, Վիեննա, 1913, էջ 423-424, Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, ծնթ. հմր. 32, էջ 423-424:

արժանանալու մասին գրում է. «Նա լի էր աստվածային շնորհներով, այնպես որ նրա ձեռքով հրաշքներ էին կատարվում: Նա եկավ մեծ փափագով ու ցանկությամբ և աղաչում էր Աստծուն, որ կարողանա տեսնել Նոյի փրկական տապանը, որ Ջրհեղեղից հետո այս լեռան վրա էր հանգչել. որովհետև ինչ որ նա Աստծուց խնդրում էր, ստանում էր: Արդ՝ երբ նա բարձրանում էր Սարարադյան լեռան անջրդի անապատ քարքարոտ տեղերով, ինքը և իր հետ եղողները հոգնեցին ու ծարավեցին: Այդ ժամանակ մեծն Հակոբը ծունկ չոքեց գետնի վրա և Տիրոջը աղոթեց: Եվ այն տեղից, որտեղ դրել էր գլուխը՝ մի աղբյուր բխեց. և ինքն ու իր հետ եղողները խմեցին: Մինչև այսօր էլ այդ աղբյուրին ասում են Հակոբի աղբյուր: Եվ ինքը նույն չարչարալից գործը շարունակում էր, որպեսզի շուտով ցանկացածը տեսնի, և Տիրոջը աղոթում էր:

Արդ՝ երբ նա սաստիկ հոգնած էր, վերը՝ կատարի մոտ, դժվար տեղերում, ուժասպառ եղավ և քունը տարավ: Եվ Աստծու հրեշտակը եկավ ու նրան ասաց. «Հակոբ՝, Հակոբ՝: Եվ նա ասաց. «Այստեղ եմ» (լսում եմ): Եվ հրեշտակն ասաց. «Տերը քո աղաչանքներն ընդունեց և խնդիրդ կատարեց. այդ, ինչ որ գլխիդ տակը դրված է, տապանակի փայտերից է. ինքս բերի քեզ համար. այնտեղից է: Էլ չաշխատես (տապանը) տեսնել, Տերը այսպես կամեցավ»: Նա մեծ խնդությամբ ոտքի կանգնելով՝ երկրպագում էր Տիրոջը մեծ գոհությամբ և տեսնում էր տախտակը, որ կարծես կացնով կտրած՝ ճեղքած-հանած էր ինչ-որ մեծ փայտից: Առնելով շնորհատուր պարգևը՝ ինքը և իր հետ եղողները այնտեղից ետ էին դառնում ու գնում իրենց ճանապարհը»³:

Այստեղ շեշտվում է, որ տապանի մասունքը կտրող որևէ գործիքով չի անջատվել տապանից, այլ աստվածային գործությամբ հատվել և տրվել է հրեշտակի միջոցով: Անհրաժեշտ է նշել, որ խաչափայտի մասունքներին նվիրված պատմություններում, ինչպես նաև Ս. Գեղարդին նվիրված գործերում ևս շեշտվում է, որ նրանցից որևէ մաս հրեշտակի միջոցով է հատվել, այլ ոչ թե մարդկային ձեռքով՝ որևէ գործիքի միջոցով:

Ինչպես որ Կորյունը գուգահեռ է անցկացնում Աստվածային տեսիլով տրված Հայոց գրերը բերող Մաշտոցի և Աստծուց Տասնաբանյան ստացած Մովսես մարգարեի միջև՝ ասելով, թե Մաշտոցն ավելի երջանիկ էր, որովհետև հայոց ավագանին ու ժողովուրդը ընդառաջ էին եկել երանելուն՝ ստանալու Հայոց գրերը, այնպես էլ Բուզանդն է գրում, որ Մովսեսը Մինա լեռից այնքան ցնծությամբ չիջավ, որքան Ս. Հակոբը՝ Արարատից:

Նույն այս գուգահեռը գտնում ենք նաև միջնադարյան գանձերից մեկում.

**Եւ ըստ մեծի որդւոյն արինաց առաջնորդի տանն Իսրայելի
Ելանելով ի լեառն Արարադ, որպէս և նա ի Սինեականն,
Առեալ տախտակ սիրոյ նշանակ, որպէս Մովսէսն աստուածաբանակ⁴:**

Բուզանդը այնուհետև գրում է. «Եվ երբ Աստծու մարդը գալիս-բերում էր Նոյյան փրկարար տապանի փայտը,- բոլոր բանավորների և շնչավորների ցեղերին հասած

³ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, էջ 39:

⁴ Փարիզի Ազգային գրադարան, ձեռգ. հմր 80, թերթ 326ա:

պատուհասի հավիտենական նշանը, հայրերի գործերի նշանակը, ապա բոլոր քաղաքը և նրա շուրջը եղած գավառները. անչափ, աննման ցնծությամբ և խնդությամբ նրան ընդառաջ էին դուրս գալիս: Նրան նկատում էին իբրև Քրիստոսի առաքյալ, իբրև երկնային հրեշտակ, նրան շրջապատում էին, իրենց քաջ հովվին իբրև աստվածախոս էին համարում, փաթաթվում էին նրան, համբուրում էին նրա աշխատասեր ու պտղաբեր ոտքերի հետքերը: Եվ նրա բերած՝ շնորհված պարգևը ընդունում էին հոծարությամբ, որ մինչև այսօր էլ նրանց մոտ պահվում է այդ սքանչելի նշանը, հայրապետական Նոյյան տապանի փայտը»⁵:

Նոյյան տապանի մասունքի մասին հաջորդ վկայությունը գտնում ենք Գրիգոր Նարեկացու՝ Մծբնա Ս. Հակոբ Հայրապետին նվիրված ներբողյանում: Այստեղ Նարեկացին իրեն բնորոշ խտացված ընդհանրացմամբ և դժվարհասկանալի ոճով գրում է. «Այսու պատճառաւ վրիպեցուցանողաւ ի կշտամբանս յանդիմանութեան թերահաւատիցն կացուցանէր զշնորհեալ շերտին զգոյի հատուածս. և այս էր կասկած վարկածից խորհրդոցն կարծեաց»⁶:

Դժվար հասկանալի այս տողերը իրենց հերթին բացատրվում են Նոյյան տապանի մասունքի համար Ս. Հակոբի՝ Հայաստան գալու հետևյալ պատմությամբ: Ասվում է, որ Արիոսի հերձվածի տարածման ժամանակ Մծբինում շատերը չեն հավատում Նոյյան տապանի պատմությանը, որի համար Ս. Հակոբը, որը Մծբինի եպիսկոպոսն էր, որոշում է Արարատից մի մասունք բերել՝ ի հերքումն հերձվածողների ասածի: Այս պատմությունը ևս ծանոթ է եղել Նարեկացուն, որի համար նա գրում է, թե ահա այս պատճառով ի կշտամբանք և ի հանդիմանություն թերահավատներին, Հակոբ Հայրապետը բերում է մի մասունք տապանից, որը Նարեկացին իրեն բնորոշ ոճով անվանում է «զշնորհեալ շերտին զգոյի հատուածս», այսինքն՝ հրեշտակի կողմից շնորհված մի հատվածը մեր գոյի՝ փրկության տապանի մասունքի:

Նոյյան տապանի մասունքի այս պատմությունը գտնում ենք նաև ԺԲ-ԺԳ դարերում ստեղծված «Պատմութիւն Սրբոյն Յակովբայ Մծբնա Հայրապետին» գործում: Նարեկացին եթե միայն ակնարկում էր, որ տապանի գոյության մասին կասկածն է եղել պատճառը, որ Ս. Հակոբը ցանկացել է մի մասունք ձեռք բերել Նոյյան տապանից, ապա այս գործում մանրամասն ներկայացվում է այդ պատմությունը: Ասվում է, որ արիոսականները երբ այսպես ժխտում են Նոյյան տապանի միջոցով փրկվելը, որը նաև նշանակում էր, թե փայտի, ըստ այդմ և խաչափայտի միջոցով մարդկությունը չէր կարող փրկվել, Մծբինից Մարութե անունով մի ճգնավոր խնդրում է Հակոբ Հայրապետին ձեռք բերել մի կտոր Նոյյան տապանից: Այս պատմության շարունակության մեջ ասվում է. «Տէր երևեցաւ նմա և տայր նմա զխնդրելին զանապական: Եւ խնայեաց Տէր ի սիրելին Իւր ի Սուրբն Յակոբ, արգել զնա ելանել ի կատար լերինն՝ ուր տապանն սառնապատ կառուցեալ կայր, հանեալ հրեշտակն մասն ի տապանէն՝ դներ ընդ սնարս Սրբոյն Յակովբայ, ուր ննջէր: Եւ յարուցեալ Սրբոյն Յակովբայ գոհանայր զՏեառնէ»⁷:

⁵ Նույնը, էջ 41:

⁶ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1842, էջ 448:

⁷ Մովսէս Հայկականք, գիրք ԻԲ, Վենետիկ, 1856, էջ 24:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս ասվում է, որ Աստված, թույլ չտալով, որ Ս. Հակոբը լեռան գագաթը ելնի, ուր Նոյյան տապանն է հանգչում, երբ նա քնած էր, հրեշտակի միջոցով նրա գլխի տակ մի կտոր է դնում տապանի մասունքից:

«Շարակնոցի» Ս. Հակոբի կանոնի շարականում էլ տապանի մասունքի տրման մասին ասվում է.

**Յանձն առեր զչարչարանս վասն Նոյեան տապանին,
Ի հրեշտակէն ընկալար ըզփայտ փրկութեան աշխարհի,
Ըզքեզ ունիմք բարեխօս առ Հայր յերկինս վասն մեր՝⁸:**

Ս. Հակոբի գանձարանային կանոնում էլ ասվում է.

Ի ջրակործան նիւթոյ փրկական մասն ընկալեալ խորհրդոյ լըրման⁹:

Հայսմավորքում Ս. Հակոբի հիշատակը բերվում է դեկտեմբերի 15-ի ներքո: Տապանի մասունքի տրվելու պատմությունը այստեղ վերաշարադրված է Բուզանդի պատմության հետևողությամբ. «Սուրբն Յակոբ ցանկացաւ տեսանել զՆոյեան տապանն և գնացեալ ի լեառն Մասիս: Եւ մինչդեռ ելանէր ընդ անջուր, անփայտ լերինն, աշխատեալ ծարաւեցաւ ինքն և որք ընդ նմայն էին: Եւ ի նոյն տեղին ծունր եղեալ Սուրբն Յակոբ աղօթեաց առ Աստուած և ի տեղին ուր զգլուխն եղ՝ ել աղբիւր ջրոյ ցուրտ եւ բարեհամ, որ կայ մինչև ցայսօր և է բազում ցաւոց փարատիչ աղբիւրն այն բանին Աստուծոյ: Եւ ինքն աշխատեալ ժուր զցանկալին տեսանել: Եւ մինչդեռ աշխատեալ ելանէր ի վեր ի դժուարին տեղին մօտ ի կատար լերինն, կարի վաստակեալ ննջեաց: Եւ եկեալ առ նա հրեշտակ Տեառն, ասաց. «Յակոբ, Յակոբ»: Եւ նա ասաց. «Աւասիկ եմ, Տէր»: Եւ ասաց հրեշտակն. «Ահա ընկալաւ Տէր զաղաչանս քո եւ կատարեաց զխնդրուածս քո: Արդ որ է ընդ սնարս քո՝ է ի փայտից տապանի և այլ մի ևս յաւելցիս տեսանել զնա, զի Տէր այսպէս կամեցաւ: Եւ նա յօտն կացեալ գոհանայր զԱստուծոյ և երկիր պագանէր Տեառն և տեսանէր զտախտակն որպէս կացնաւ հարեալ և առեալ դաձաւ ուրախութեամբ մեծաւ իբր և զմեծն Մովսէս յեսն Սինայի»¹⁰:

ՆՈՅՅԱՆ ՏԱՊԱՆԻ ՄԱՍՈՒՆՔԸ

Այսպիսով, մեր մատենագրության մեջ, սկսած հինգերորդ դարից, հիշատակվում և նկարագրվում է Նոյյան տապանի մասունքը: Այս մասունքի՝ Հայաստանում պահվելու մասին առաջին հիշատակությունները, սակայն, գտնում ենք ԺԳ դարի նշանավոր մատենագիր Վարդան Արևելցու «Աշխարհացոյց»-ում, ուր ասվում է. «Այրի վանքն, ուր կայ Գեղարդն սուրբ աստուածամուխ՝ ներկեալ արեամբն Կենարարին, եւ տախտակն սուրբ տապանին Նոյեա նահապետին, եւ նա է տուն հաւատոյ Հայաստա-

⁸ Ջայնքաղ շարական, Վաղարշապատ, 1888, էջ 410:

⁹ Երևանի Մատենադարան, ձեռ. հմր. 7785, 521ա-524ա:

¹⁰ Յայսմավորք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 247:

նեայցս՝ հաստատեալ ի Սուրբ Լուսաւորչէն»¹¹:

Այդ ժամանակ քանի որ Ս. Գեղարդը և Նոյյան տապանի մասունքը պահվել են Այրիվանքում՝ Գեղարդավանքում, ուստի Վարդան Արևելցին այս վանքն անվանում է «Հայաստանայց աշխարհի հավատո տուն»:

17-րդ դարի վերջին քառորդում ևս այս գույգ սրբությունները գտնվել են Գեղարդավանքում: Ընդ որում, Ս. Գեղարդն ունեցել է առանձին պահարան, որը վնասվել է 1679 թ. երկրաշարժից, որից հետո Գեղարդավանքի վանահայր Դավիթ եպիսկոպոսը 1687 թ. պատրաստել է տալիս Ս. Գեղարդի այժմյան պահարանը նախորդի հետևողությամբ՝ բերելով թե՛ հին պահարանի արձանագրությունը և թե՛ ի հիշատակ այս նոր պահարանի պատրաստման ևս մի արձանագրություն ավելացնելով:

1698 թ. Դավիթ եպիսկոպոսը պատրաստել է տալիս ևս մեկ մասունքի պահարան, արդեն Նոյյան տապանի մասունքի համար: Այս պահարանը պատրաստված է նախորդ պահարանի հետևողությամբ, սակայն իր գեղարվեստական կատարմամբ զիջում է նախորդին:

Նոյյան տապանի պահարանը պատրաստված է դրվագման միջոցով, 0,6 մմ հաստությամբ ոսկեջրած արծաթե թերթերից՝ 51x26x6 սմ չափերով: Ունի երկու փեղկ: Ձախ փեղկին, դրսի կողմից, պատկերված է տապանի մասունքը պահած հրեշտակը, իսկ աջ փեղկին՝ ձեռքերը դեպ հրեշտակը պարզած Մծբնա Հակոբ Հայրապետը: Պահարանի վերին՝ կամարաձև մասում պատկերված է մի երկթև հրեշտակ, իսկ ներքևի երկու կողմերում մեկական քառաթև սերովբեներ են:

Ս. Գեղարդի պահարանի նման այս պահարանը ևս պատված է ոլորապտույտ զարդանկարներով:

Բացված դռներով պահարանի կենտրոնում Նոյյան տապանի մասունքն է, որի վրա ամրացված է մի խաչ, «որի վրայի գուգաթել պարանագարդը իր ոճով կապվում է տախտակի եզրագարդի հետ, որից հետո դռնակների հանդիպակաց տարածությունը լրացվում է վերադիր (superpose) զարդանկարով: Խաչի վրա ընդելուզված են 8 սուտակներ և ձեռքաբեր: Վերոհիշյալ սուտակի՝ Հայաստանում հավանական օգտագործման մասին ունենք Անանիա Շիրակացու (ե դար) վկայությունը, ինչպես նաև ձեռքաբերի մասին, որպես «միւս զմրուխտ»¹²:

Ինչպես գրում է Գ. Հովսեփյանը, տապանի մասունքը «շրջափակված է քառանկյունի մի զարդարանքով, որի մոտիվները ոճավորված եռատերևներ են, ցողուններն իրար կպած կիսաբոլորակ ձևով: Մնացյալ տարածությունը, հատկապես կամարի տակը, ծածկված է ձկան թեփուկի նմանություն բերող մի զարդով, որը գործածված է նաև մեր մանրանկարչության մեջ»¹³:

Պահարանն ունի երեք արծնապատ եզրագարդ, որոնք «երիզում են երկու դռնակները և պահարանը: Նրանցից երկու դռնակներինը գուգաթել պարանաձևից սերած և արծնապատման համար պարզեցված ձև է, որից պարանաձևի ներքին ազատ տարածությունների մեջ արծնապատված են բաց և մուգ ձիթագույն արծնով: Իսկ պահարա-

¹¹ Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրտ. Հ. Պերպերեանի, Փարիզ, 1960, էջ 30:

¹² Հ. Տեր-Դավթյան, Գեղարդի վանքի գանձերից, «Էջմիածին», 1964, ԺԱ, էջ 46:

¹³ Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյան, Պռոշյանք կամ Խաղբակյանք Հայոց պատմության մեջ, էջ 142:

նը եզերող ձևերը ծագում են պտուտակաձևից, որի պարզացված վիճակն է ցույց տալիս նախորդի սկզբունքով արձնապատված տարածությունը: Սույն արձնը կատարված է միջին ջերմաստիճանով և հայկական արձնապատման արվեստի բարձրորակ նմուշներից է»¹⁴:

Ժամանակին Նոյյան տապանի կողքից կախված է եղել մի խաչ, որի մասին Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Պահարանի կողքից կախված է շղթայով մի խաչ, վրան ելնդավոր խաչելություն, խաչի վերին անկյուններում մարդկային բոլորակ դեմքով արեգակ և լուսին»¹⁵:

Պահարանի թիկունքին գտնվող պատրաստման արձանագրության մեջ ասվում է «Կամաւն Ա[ստուծո] եւ մեղսամած եւ փծուն Դաւիթ անարժան հաբեղէս ազգաւ Պոռշեցի տեղապահ վանիցս Ս[ուր]բ Գեղարդայ շինել ետու եւ գոյնըզգոյն օրինվածօք զարդարեցի ըզպահարանս Նոյեան տապանիս փրկայգործ սուրբ տախտակիս, որ այժմ կոչի Ս[ուր]բ Յակոբ յիշատակ ինձ եւ իմ ծնօղացն եւ ամենայն արենաառու մերձաւորաց եւ որ շատ եւ որ սակաւ մասունք ունիցին այս մասն պահարանիս Տէրն Քրիստոս հատուցէ ի միւս անգամ գալըստեան ամէն: Եւ որ ոք կամեսցի հանել վանից Ս[ուր]բ Գեղարդայ կամ ծախել կամ գրաւն դնել ասկայնոցս եւ այլց յանձն Կայենայ եւ Դառանայ եւ խաչայհանվացն առցէ եւ սեւերես առ յիս գացէ ամէն: Շինեցաւ ձեռամբ քանաքեռցի մեղսայպարտ ոսկերիճ Աւետին թվ. ՌՃԽԷ (1698)»¹⁶:

Ինչպես արձանագրությունում է ասվում, պահարանը 1698 թ. պատրաստել է քանաքեռցի ոսկերիչ Ավետը: Գեղարդավանքի վանահայր Դավիթ եպիսկոպոսն այստեղ անվանվում է Դավիթ աբեղա: Այս մասին հոգևորական-գիտնականը գրում է. «Մեզ չպետք է շփոթե արձանագրության մեջ Դավթի «աբեղա» տիտղոսը: Գեղարդի պահարանի արձանագրության մեջ նա իրեն կոչել էր «վարդապետ», մինչդեռ հիշատակարանից գիտենք, որ նա եպիսկոպոս էր ձեռնադրված տարիներ առաջ: Վարդապետական պատիվ ունեցող եպիսկոպոսները հաճախ իրենք իրենց կամ ուրիշները նրանց վարդապետ էին միայն անվանում, որովհետև այդ նրանց գիտության աստիճանն էր, որ ստանում էին դպրոցի գլուխ կանգնած վարժապետ վարդապետներից, դորա հետ միասին իրավունք՝ քարոզելու և մեկնելու Ս. Գիրքը: Այստեղ Դավիթն իրեն համեստությամբ աբեղա է անվանում վանականության ընդհանուր անունով: Նոյյան տապանի արձանագրության Դավիթ աբեղային նույնանուն եպիսկոպոսից ուրիշ անձ ընդունելու ոչ մի առիթ չունինք, քանի որ հիշատակարանի մեջ պարզ ասված է, որ այդ պահարանը շինել տվողը նա է»¹⁷:

Մայր Աթոռի սրբությունների և եկեղեցական առարկաների՝ Սիմեոն Կաթողիկոսի պատվերով 1768 թ. կազմած ցուցակում Նոյյան տապանի պահարանի նկարագրության մեջ ասվում է. «Տախտակն Նոյեան տապանին, որ է ի միում արծաթեայ մեծ պահարանոջ, որոյ երեսն, մէջն և կողմունքն են եալղուսեալ, իսկ թիկունքն՝ ոչ: Եզերքն բարակ կապուտ մինալու հաշիա»¹⁸:

Տապանի մասունքի վրա ամրացված, ինչպես նաև պահարանից կախված խաչերի

¹⁴ Հ. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխատ., էջ 47:

¹⁵ Գարեգին կթղ. Հովսեփյան, նշվ. աշխատ., էջ 142:

¹⁶ Հ. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխատ., էջ 47:

¹⁷ Գարեգին կթղ. Հովսեփյան, նշվ. աշխատ., էջ 140-141:

¹⁸ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատուն, ձեռ. հմր. 124, թերթ 5բ:

ՆՈՅՅԱՆ ՏԱՂԱՆԻ ՄԱՍՈՒՆՔՈՎ ՄԱՍԱՆՅ ՊԱՆՈՐԱՆ
Քանաքեռ, 1698 թ., Մայր Տաճարի թանգարան, հմր 691

ԱՃ՝ ՄԾԲՆԱ ՍՈՒՐԲ ՀԱԿՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՄԱՍՈՒՆ-ՔՈՎ,
1709 թ., Ս. Էջմիածնի հավաքածու, հմր 232

ՇՈՒՐՋԱՌ՝ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԱՊԱՆԱԶԵՎ ՊԱՏԿԵՐՈՎ,
18-րդ դ., Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի թանգարան

մասին ասվում է. «Ի վերայ տախտակին է ոսկեա խաչ մի և Ա(1) արծաթեա Սուրբ Նշան, ևս ի վերա իւր արծաթեա գնճիլով»¹⁹:

Պահաբանից կախված խաչը հիշատակում է նաև անգլիացի նշանավոր ճանապարհորդ Լինչը, որը 19-րդ դարի վերջին ճամփորդել էր Հայաստանում, եղել Ս. Էջմիածնում՝ ներկա գտնվելով նաև Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական օմանը: Լինչը, նկարագրելով Մայր Աթոռի սրբությունները, գրում է. «Տապանէն բեկոր մը, որուն կապուած է գոհարագարդ խաչ մը»²⁰:

Ինչպես երևում է մասունքի նկարից, նրա ձախ կողմից մի կտոր է պոկվել: Պահաբանի պատրաստության ժամանակ մասունքը ամբողջական քառանկյուն է եղել:

Պայմանավորված հայ-ռուսական ընդլայնվող կապերով և հայ ժողովրդի ազատագրության ակնկալիքով, ինչպես նաև Ռուսահայոց թեմի կարգավիճակի ճշտման հարցում Եկատերինա Երկրորդի բարեհաճությունն ստանալու համար Սիմեոն Ա Կաթողիկոս Երևանցին տապանի մասունքի հիշյալ կտորը 1766 թ. ուղարկում է կայսրուհուն՝ վերջինիս ուղղված մի հատուկ նամակի հետ միասին, որում ասվում է. «Ահա առաքեցաք առ ձեզ մասն ինչ ի նշխարաց Սրբոյ Կարապետին և Մկրտչի Քրիստոսի, զմասն ինչ ի նշխարաց Սրբոյն Գեորգեայ Զօրավարին Քրիստոսի և զմասն ինչ սրբոյ Տապանէն Նոյեան, ի պահպանութիւն ձեզ և ձերոյ թագաւորութեան և բոլոր աշխարհիդ և բնաւից ընդ իշխանութեամբ ձերով եղելոց»²¹: Այսպիսով, Սիմեոն Կաթողիկոսը Եկատերինային է ուղարկում մեկական կտոր Հովհաննէս Մկրտչի, Ս. Հովփսիմէի, Ս. Գևորգի և Նոյյան տապանի մասունքներից:

Հայոց Հայրապետը ռուսաց կայսրուհուն մաղթում է, որ առաքվող մասունքները պարգևեն «յառատութիւն յամենայն բարիս, ի բարձումն ամենից ձախորդութեանց և ի փարատումն բնաւից ցաւոց և ախտից»:

«Զամբոռում» նաև նկարագրվում է այն պահաբանը, որի մեջ դրվում են ուղարկվող մասունքները. «Զմասունսս ի Նոյեան Տապանէն, ի Սրբոյն Յոհաննու Կարապետէն, ի Սրբոյն Գեորգեայ և ի Սրբոց Հովփսիմեանց նշխարացն միով քառաչեա արծաթեայ ոսկեջրեալ տփով կնքեցելով, ձեռամբ թիֆլիզեցի Դաւիթ վարդապետին առաքեաց ի ՌՄԾԵ (1766) թուոջն մերում»²²:

Նոյյան տապանի այս մասունքից բացի Ս. Էջմիածնում հիշվում են տապանի փոքրիկ ևս երկու մասունքներ: Նրանցից առաջինը ներկայացվում է Մծբնա Սուրբ Հակոբ Հայրապետի աջի հետ: Ս. Էջմիածնի սրբությունների վերը հիշված ցուցակում այս աջի մասին ասվում է. «Աջ Սրբոյ Հայրապետին Յակոբայ, որ ըստ բոլորին ոսկեջրեցեալ է, և զանազան յօրինուածովք զարդարեալ»²³: Այնուհետև ասվում է, որ «ի վերա սորա մասն ի Նոյեան տապանէն» կա, և այն «արծաթեայ զանճիլով կապեալ կայ ի վերա աջոյն»:

Ս. Հակոբի աջից կախված Նոյյան տապանի մասունքի կտորը հիշատակում են նաև Խ. Աբովյանը և Ֆրիդրիխ Պարրոտը:

Վերջինիս՝ Արարատը բարձրանալը հավաստող գերմաներեն հոդվածում Աբով-

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ **Հ. Պ. Լինչ**, Հայաստան, հտ. 1, Գ. Պոլիս, 1913, էջ 205:

²¹ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1970, стр. 72.

²² **Սիմեոն Երևանցի**, Զամբո, 1873, էջ 39-40:

²³ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատուն, ձեռ. հմր. 124, թերթ 6ա:

յանը գրում է. «Տախտակի [տապանի մասունքի] կտորը՝ շղթայով ամրացրած այդ սրբի մատին»²⁴:

Պարբոտն էլ իր ուղեգրությունում, թվարկելով Ս. Էջմիածնի սրբությունները, գրում է. «Աջն Սրբոյն Յակոբայ արծաթապատ և ոսկեզօծ, զորոյ ճկութե կախի կտոր մի փայտեա»²⁵:

Թվարկելով Ս. Էջմիածնում պահվող սրբությունները՝ Նոյյան տապանի ևս մի փոքր կտոր է հիշում Մայր Աթոռի 19-րդ դարի առաջին կեսի նշանավոր միաբաններից Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունյանցը՝ գրելով. «Խաչ արծաթի թելկատ (չիֆտիշի), որոյ ի թիկանց կուսէ ի ներքոյ ապակոյ ունի գիր ըստ այսմ. «Սուրբ նշանս է ի կենաց փայտէն՝ կարմիրն, և սպիտակն է ի Նոյեան տապանէն»²⁶:

ՄԱՍՈՒՆՔԱՌՈՒՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ

Եւ աղբիւր բժշկութեան բրդիսեալ ի Հայաստան աշխարհի»²⁷:

Ս. Հակոբին նվիրված շարականից

Ինչպես տեսանք, Ս. Հակոբի՝ Արարատը ելնելիս լեռան լանջին ննջելու ժամանակ գլուխը դրած տեղում մի աղբյուր բխելու մասին դեռևս հինգերորդ դարում գրում է Փավստոս Բուզանդը:

Ութերորդ դարում այստեղ մի եկեղեցի է կառուցվում սրբի անունով, որը հիշվում է նաև Ս. Հակոբին նվիրված պատմության մեջ: Այն, ինչպես արդեն ասացինք, գրվել է 12-13-րդ դարերում: Ինչպես հիշյալ պատմությունում է ասվում, «...յոտն Մասեաց աղբիւր բրդիսեալ կայ, և եկեղեցի յիւր անուն կոչեցեալ մինչև ցայսօր ժամանակի»²⁸:

Այս աղբյուրը հիշվում է նաև «Հարանց վարքի» հայկականացված մի խմբագրության մեջ, որն ստեղծված պետք է լինի, ամենայն հավանականությամբ, 15-16-րդ դարերում. «Օեր ոմն պատուական յոյժ, այր տեսանող, բնակեալ էր յերկիրն Հայոց, ի ստորոտ լերինն, որ կոչի Մասիք, ի տեղուջն, որ կոչի Սուրբ Յակոբայ աղբիւր»²⁹:

Այս աղբյուրը և վանքը գտնվում էին Ակոռի գյուղից վերև՝ դեպ Արարատի գագաթը տանող ճանապարհին, այսինքն՝ այն տեղում, ուր ննջել և տապանի մասունքն էր հրեշտակից ստացել Ս. Հակոբը:

Ակոռի գյուղը ևս գտնվում էր բավականին բարձրադիր տեղում, դարձյալ Արարատի գագաթը տանող ճանապարհին, և այն հիմնահատակ կործանվում և գետնի տակն է անցնում 1840 թ. երկրաշարժի և հրաբխային ժայթքման ժամանակ, երբ լեռան գագաթից եկած հսկայական զանգվածը ծածկում է ողջ գյուղը:

²⁴ Խ. Աբովյան, Երկեր, հտ. 7, Երևան, 1956, էջ 32:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 257 (բերվում է ըստ Աբովյանի թարգմանության): Տե՛ս և Ֆ. Պարբոտ, Դորպատից Արարատ, Երևան, 1990, էջ 40:

²⁶ Հ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հտ. Ա, Տփլիս, 1842, էջ 53:

²⁷ Չայնքաղ շարական, Վաղարշապատ, 1888, էջ 410:

²⁸ Սոփերք, հտ. ԻԲ, էջ 22:

²⁹ Հարանց վարք, Վենետիկ, 1855, էջ 485-486:

Ակոռին միջնադարյան ստուգաբանությամբ բացատրվում էր որպես Արկանել Ուռի՝ այսինքն՝ այս այն տեղն էր, ուր Նոյը տնկեց առաջին որթատունկը՝ խաղողի վազը: Հայսմավուրքի պատմություններից մեկում այս մասին ասվում է. «...գեօղն Ակոռի, որ ստուգաբանի Արկ-Ուռի, յՈւտն Աւագ Մասեաց. վասն զի յեկանելն Նոյի ի տապանէն և յիջանելն ի լեռնէն, անդ տնկեալ այգի, և անուանեաց գտեղին Արկ Ուռի»:

Եվ ահա այս աղբյուրը կրկնակիորեն էր նվիրագործված՝ ավանդաբար կապվելով թե՛ Նոյ Նահապետի և թե՛ Նոյյան տապանի մասունքի պատմության հետ: Դեռևս միջնադարից այն հռչակված էր իր մարախահալած ջրով:

Ալիշանը, եվրոպական աղբյուրների վկայակոչմամբ, գրում է, որ 1473 թ. Կիպրոսի Հակոբ թագավորը երկու հոգի է ուղարկում Հայաստան, որպեսզի նրանք իրենց հետ բերեն մարախահալած այս ջրից Կիպրոսի համար³⁰:

Արարատի գագաթը ելնելու ճանապարհին Պարրոտը Աբովյանի հետ որպես արշավախմբի կայան ընտրել է Սուրբ Հակոբա վանքը և Արարատը ելնելու իր երեք փորձերի ժամանակ էլ անցել է այս աղբյուրի մոտով: Աբովյանի, վանքի վանահոր և տեղացիների պատմությունների հիման վրա այս աղբյուրի մասին Պարրոտը գրում է. «Արդ, հրաշագործ այս ջրի մասին կա հետևյալ ավանդությունը. Կովկասի այս և այն կողմերից ամռանը մորեխները հարձակվում են անհամար բազմությամբ, ավերելով և ապականելով դաշտերը և անդաստանները: Այս մորեխները ոչ մի ձևով չեն կորսվում կամ քշվում, բացի մի հատուկ թռչնից: Թռչունը մի կեննեխի տեսակ է: Այստեղ բնակվող ռուսները դրան սարյակ են անվանում: Ոչ շատ խոշոր, մուգ գույնի, դեղնավուն-սպիտակ մեջքով և կրծքով թռչունը թուրք հասնելու ժամանակ երամներով անցնում է Արաքսը: Թռչունի հայկական անվանումը թարմ է³¹: Հաճախ ասում են և թթեղուշ³²: Թաթարները դրան գագրոշահ են ասում: Բավական է թարմը երևա վարակված դաշտում, որ դաշտը շուտով փրկվի մորեխներից: Օգտակար այս թռչունին պահանջվող տեղը բերելու համար բավական է սուրբ աղբյուրի ջրով լցնել մի կուժ կամ շիշ ու դնել մորեխների մոտ: Ջուրը, դրված լինելով բացօթյա և ճիշտ տեղում, հաստատ կձգի թթեղուշների մի երամ, որն արագորեն կազատի տարածքը խժողոպ այս ժանտախտից: Ոչ միայն հասարակ ժողովուրդը, այլև մինչև անգամ կրթված դասակարգից ոմանք և այլազգիներ փորձել են ինձ համոզել, որ այս պատմությունը ճշմարիտ է: Որպես ապացույց պատմել են հետևյալը. մի քանի տարի առաջ Կովկասի հյուսիսային մասում՝ Կիզլյարի շրջակա տարածությունները մորեխներից ազատեց ջրով շիշը, որը շտապ բերվել էր սուրբ աղբյուրից: Արարատի մոտ ու Թիֆլիսում բոլորը գիտեն, որ ջուրը Կիզլյար իրոք տարան, իսկ գործի հաջողության մասին վկայում է Կիզլյարի եկեղեցում պահպանվող շիշը՝ սուրբ ջրի մնացորդներով»³³:

Արարատի մեկ այլ հետազոտող՝ Վ. Վեյդենբաումը, այս սարյակների համար ասում է, որ դրանք պատկանում են pastor roseus տեսակին: Նա գրում է, որ 1879 թ., երբ Անդրկովկասում մի շարք վայրեր պատվել են այս մորեխով, դարձյալ մարդիկ են ուղարկվում Ս. Հակոբի աղբյուրից ջուր բերելու: Հատկանշական է, որ այս մարդկանց

³⁰ **Հ. Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 470:

³¹ Աբովյանի թարգմանությունում՝ տարաղ:

³² Աբովյանի մոտ՝ թթի դուշ:

³³ **Ֆրիդրիխ Պարրոտ**, Դորպատից Արարատ, Երևան, 1990, էջ 57:

ճանապարհի ծախսը հոգում էին պետական միջոցներով³⁴:

Արարատին նվիրված իր ուղեգրությունում Դ. Մորդովցևն էլ գրում է, որ Ս. Հակոբի ջրի համար Կովկասի տարբեր կողմերից այնպես են գալիս, ինչպես Հորդանանի ջրի համար: Նա գրում է, որ երբ հայտնվում է մորելը, բավական է այս ջրից մի քանի կաթիլ կաթեցնել, և գալիս են մարախահալած այդ թռչունները³⁵:

Մարախահալած այս հրաշագործ ջրի մասին գրում է նաև Մեսրոպ Թաղիադյանը՝ ավելացնելով նաև մի քանի հետաքրքրական մանրամասներ: Թաղիադյանը գրում է, որ երբ մորելները գալիս են որևէ տեղ, այդ կողմի բնակիչները կծերով գալիս և ջուր են տանում Ս. Հակոբի աղբյուրից: Ջուրը տանում են մեծ զգուշությամբ և ճանապարհին երբեք գետնին չեն դնում: Եթե որևէ տեղում գիշերը դադար են առնում, ապա գավազաններով եռոտանի են պատրաստում և նրանից կախում սափորը և իրենց բնակավայրերը հասնելուն պես, թափոր կազմած, հանդիսավոր ձևով գնում են դաշտերը և այս ջուրը լցնում արտերով հոսող առուները և բացված ակոսները և աղաղակում առ Աստված, որից հետո երևում են այդ թռչունները, որոնց նա «սարյակ» է անվանում, անասելի արագությամբ հարձակվում և սկսում են ոչնչացնել մորելների բազմությանը: Երբ թռչունների թևերը սկսում են ծանրանալ «հիթովք մարմնոց մարախացն կոտորելոց», այս թռչունները թևերը լվանում են այն ջրով, որը լցվել է Ս. Հակոբից բերված ջրով, որից հետո դարձյալ հարձակվում են մորելների վրա, որի համար ուխտագնացությամբ և զոհ մատուցելով այս աղբյուրը պատվում են թե՛ հայերը և թե՛ մահմեդականները:

Հայկական ու եվրոպական աղբյուրների համադրմամբ՝ այս պատմությունը ներկայացնում է նաև Ալիշանը՝ հիշյալ թռչուններին անվանելով «մարախակորոյս տարմահաւք»՝ բերելով և նրանց լատինական անվանումը՝ *sturnus roseus*³⁶: Ալիշանը նաև ասում է, որ ժողովուրդն այս թռչուններին անվանում է «Ս. Յակոբայ դուշ», այսինքն՝ Ս. Հակոբի թռչուն, որովհետև, փաստորեն, նրանք ծառայում են Ս. Հակոբի աղբյուրի ջրին՝ ոչնչացնելով մորելներին:

ԱՐԱՐԱՏԻ ՏԱՊԱՆԱԿԻՐ ՃԵՐՄԱԿԱՓԱՌ ԳԱԳԱԹԸ

*Ոչ որ կարէ ելանել և տեսանել Արարատ*³⁷:

Գրիգոր Տաթևացի

Աշխարհ անցի՛ր, Արարատի նման ճերմակ գազաթ չկա.

Ինչպես անհաս փառքի ճամփա՝ ես իմ Մասիս սարն եմ սիրում:

Եղիշե Չարենց

Բուզանդի վկայություններում թեև ուղղակիորեն չի ասվում, սակայն տապանի մասունքը բերած հրեշտակի այն խոսքերից, թե «էլ չաշխատես տապանը տեսնել, Տե-

³⁴ **В. Г. Вейденбаум**, Большой Арагат и попытки восхождения на его вершину, стр. 110.

³⁵ **Д. Л. Мордовцев**, На Арагате, С. Петербург, 1883, стр. 131.

³⁶ **Հ. Ղ. Ալիշան**, Արարատ, էջ 470:

³⁷ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 294:

րը այսպես կամեցավ», երևում է, որ թույլատրելի չի համարվել Արարատի գագաթը բարձրանալը:

Հաջորդող դարերում արդեն ընդհանրացված ըմբռնում է դարձել Արարատի գագաթը բարձրանալու՝ անթույլատրելի լինելը, որի համար վկայակոչվել է Հակոբ Հայրապետի հենց այս պատմությունը, և Ս. Հակոբի ննջելու տեղը համարվել է աստվածադիր այն կետը Արարատի լանջին, որից վեր չպետք է բարձրանար մահկանացու մարդը:

Այս պատմությանը և նրա վրա հիմնված հիշյալ ըմբռնմանը ծանոթ են եղել նաև եվրոպական ուղեգրողները, որոնք հոգևոր տարբեր վերաիմաստավորումներով և վերամեկնաբանություններով վկայակոչել են Նոյյան տապանի մասունքի այս պատմությունը:

Այսպես, Մարկո Պոլոն, որ իր նշանավոր ուղեգրությունը դեպ Արևելք՝ մինչև Չինաստան, սկսել էր 1271 թ. Կիլիկյան Հայաստանի Այաս նավահանգստից, Արարատի մասին գրում է. «Եվ դուք պետք է գիտենաք, որ թե այս Հայաստան երկրում է, որ կա Նոյյան տապանը մի մեծ լեռան կատարին, որի գագաթին այնքան մշտատև ձյուն կա, որ ոչ ոք չի կարող բարձրանալ, որովհետև ձյունը երբեք չի հալչում և շարունակ ավելանում է նոր տեղումներից»³⁸:

Մեկ այլ իտալացի ուղեգրող՝ Ամբրոսիո Կոնտարինին, 1473-1477թթ. իր ուղևորության ընթացքում անցնում է Անդրկովկասով և Հայաստանով: Արարատի մասին գրում է. «Մենք հասանք Նոյի լեռը, որ շատ բարձր է ու ծածկված է ձյունով, գագաթից մինչև ստորոտը, ամբողջ տարվա ընթացքում: Ասում են, թե շատ մարդիկ են փորձել բարձրանալ գագաթը: Ոմանք երբեք չեն վերադարձել, և ովքեր որ վերադարձել են, ասում են, թե որ երբեք դեպի վեր մի ճանապարհ չպիտի գտնվի»³⁹:

Արարատի անմատչելիությունը եթե հիշյալ երկու վկայություններում ավելի շատ բացատրվում է լեռան բարձրաբերձ և ձյունապատ լինելով, ապա Ուիլյամ Ռուբրուքը, որը 1252 թ. Կ. Պոլիսից Հայաստանով գնացել է Մոնղոլիա, արդեն հոգևոր խորհուրդ է հաղորդում Արարատի գագաթը բարձրանալու անհնարինությանը: Գրելով՝ «Շատերը փորձել են բարձրանալ այս լեռը, բայց ոչ ոք հաջողած չէ», նա վկայակոչում է Ս. Հակոբի պատմությունը, որը լսել էր մի հայ հոգևորականից: Այնուհետև միստիկ մի խորհուրդ հաղորդելով Արարատի գագաթի անմատչելի լինելուն՝ գրում է. «Այս լեռը ինձ այնքան բարձր չէր թվում, որ մարդիկ չկարողանային բարձրանալ: Մի ծերունի մի շատ բնական պատճառաբանություն տվեց, թե ինչու պետք չէ փորձել բարձրանալ այս լեռը: Նրանք անվանում են լեռը՝ Մասիս, և որ իրենց լեզվի մեջ իզական սեռի է պատկանում: «Ոչ ոք,- նա ասաց,- պետք չէ բարձրանա Մասիսը, նա աշխարհի մայրն է»⁴⁰:

Միստիկական այս ըմբռնումը հաջորդող դարերի ընթացքում առավել է խորանում՝ իր արտացոլումը գտնելով նաև 19-րդ դարի եվրոպական ուղեգրողների գործերում: Այսպես, Նապոլեոն Բոնապարտի ներկայացուցիչ գեներալ Գարդանը, 1807 թ.

³⁸ **Հովհ. Հակոբյան**, Ուղեգրություններ, հտ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դար, Երևան, 1932, էջ 48:

³⁹ Նոյն տեղում, էջ 227:

⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 18:

Հայաստանով Պարսկաստան գնալիս անցնելով Արարատյան դաշտով, գրում է. «Կանգնած ենք Արարատ լեռան դիմաց, ուր հանգչել է Նոյի տապանը. հավիտենական ձյունով ծածկված է գագաթը, ուր իշխում են ամպերը, և որ ըստ հին ավանդության՝ անմատչելի է: Դուռնըֆորը վստահեցնում է, թե ոչ մի ճանապարհորդ չի կարողացել բարձրանալ այնտեղ: Թուրքերը և պարսիկները ավելի հեռու են գնում. ասում են, թե միայն որոշ բարձրության կարելի է հասնել և թե ճանապարհորդները լեռան երեք քառորդ բարձրության վրա հասնելուց և քնելուց հետո, զարթնել են սարի ստորոտում»⁴¹:

Այստեղ Գարդիանը բերում է Ս. Հակոբի պատմության՝ միջնադարում խմբագրված այն տարբերակը, որում ասվում է, թե Մծբնա Հայրապետը որքան բարձրանում է Արարատի գագաթնի վեր, ամեն անգամ քնելուց հետո հայտնվում էր լանջի նույն մի կետում, որը խորհրդանշում էր, որ այդ վայրն է մահկանացուի համար նախասահմանված վերջին կետը Արարատի գագաթի ճանապարհին:

Նույն այս ժամանակ՝ 1808-1809 թթ. անգլիացի դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը, ով ևս անցել է Արարատյան դաշտով, գրում է, որ այստեղ պարսիկները իրեն ասել են, թե «ով որ փորձել է բարձրանալ Արարատը, երբեք չի վերադարձել, և թե Էրզրումի փաշան հարյուր մարդ էր ուղարկել փորձելու համար, և բոլորն էլ մեռել էին»⁴²:

Դարերի ընթացքում ձևավորված նման հաստատուն ըմբռնումն էր իշխում, երբ 1828 թ. Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտը ձեռնամուխ է լինում Արարատի գագաթը բարձրանալուն՝ իրեն ուղեկից ունենալով երիտասարդ սարկավագ Խաչատուր Աբովյանին:

Պարրոտը պատմության մեջ հայտնի առաջին անձնավորությունն է, որին հաջողվել է բարձրանալ Արարատի ձյունապատ գագաթը: Ներկայացնելով Արարատի գագաթը բարձրանալու անհնարինությունը՝ նա գրում է. «Նոյի ժամանակներից աստվածային վճիռով մահկանացուներին արգելված էր Արարատի գագաթը բարձրանալ: Հայերի մեջ կա համոզմունք, որ Նոյի տապանը մինչև այսօր էլ մնում է Արարատի գագաթին և ոչ մի մարդկային էակի չի թույլատրվում մոտենալ նրան:

Այս ավանդությունը հայ պատմագիրները կապում են Հակոբ վանականի հետ, որը Նիսիբիսի պատրիարքն էր [Մծբնի հայրապետը] և հավանաբար Սուրբ Գրիգորի ժամանակակիցն ու ազգականը: Այս վանականը Նոյի պատմության շուրջը վեճերին վերջ տալու համար որոշեց բարձրանալ Արարատի գագաթը և համոզվել տապանի առկայությանը: Լեռան լանջին նա մի քանի անգամ քուն մտավ և արթնանալիս միշտ տեսնում էր, որ քնած ժամանակ անգիտակցորեն իջել էր այնքան, որքան բարձրացել էր: Վերջապես Աստված խղճաց Հակոբին և երազում հրեշտակ ուղարկեց՝ հայտնելու, որ իր բոլոր ջանքերը զուր են, որովհետև գագաթը անհասանելի է: Հակոբին մխիթարելու և մարդկության հետաքրքրությունը բավարարելու համար Աստված նրան ուղարկեց տապանի մի կտոր: Այս նույն կտորն է պահպանվում Էջմիածնի Մայր Տաճարում՝ որպես հատուկ սրբություն»⁴³: Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Հակոբի պատմությո-

⁴¹ **Հովհ. Հակոբյան**, Ուղեգրություններ, հտ. 2, էջ 100:

⁴² Նույն տեղում, էջ 267:

⁴³ **Ֆրիդրիխ Պարրոտ**, Դորպատից Արարատ, էջ 61:

յունը Պարրոտը ևս ներկայացնում է իմաստային կարևոր նրբերանգներ պարունակող մի քանի հավելումներով:

Պարրոտը տակավին նոր էր իջել Արարատից, երբ սրբազան լեռան գագաթի անմատչելիության ըմբռնման, ինչպես նաև մարդկային նախանձի պատճառով ոչ միայն հայկական, այլև ռուսական ու եվրոպական տարբեր շրջանակներում սկսեցին լուրեր տարածել, թե Պարրոտը Արարատի գագաթին չի հասել:

Այս գրապարտությունները հերքելու համար Պարրոտը դիմում է ռուսական իշխանություններին, որպեսզի նրանք երդվեցնելով հարցաքննեն այս վերելքի մյուս մասնակիցներին: Այս առիթով գերմաներենով գրված իր ծավալուն հավաստող խոսքի մեջ Աբովյանը անդրադառնում է նաև Արարատի գագաթը հասնելու անհնարինությանը: Վկայակոչելով Ս. Հակոբի պատմությունը՝ նա գրում է. «Աստծուց առաքված հրեշտակը որոշակիորեն նրան հայտնել է, որ Տերն ագելել է որևէ մահկանացուի ոտք դնել այդ սուրբ վայրը, այլապես նա կենթարկվի Նրա աստվածային սուրբ զայրության»⁴⁴:

Շարունակելով խոսքը՝ Աբովյանը գրում է, որ իր հայրենակիցները «պետք է և պարտավոր են հպարտ լինել նրանով, որի նմանը [Արարատ] ոչ մի երկիր չունի, և նրանք պետք է հանգիստ լինեն, որ մենք մեր ոտքերով բնավ չենք շոշափել այն հողը, որի վրա կանգնած էր տապանը, այլ միայն այն 100 ոտնաչափ ձյան շերտը, որը ծածկում էր այդ սրբազան հողը»⁴⁵:

Այստեղ Աբովյանը ակնարկում է առկա այն ըմբռնումը, որ տապանի կանգ առած տեղը սուրբ է, և որ մարդկային ոտնահետքերի այդ տեղին դիպչելը պատշաճ չէ, սակայն տապանը իրենում կրող ձյան շերտի վրա կանգնելն թույլատրելի է:

Տապանի հանգչած տեղի առանձնահատուկ լինելու այս ըմբռնումը ներկայացրել է նաև Երմոլովի դեսպանագնացության կազմում Հայաստանով 1817 թ. անցած Մորից ֆոն Կոցեբուն՝ գրելով. «Ասում են, թե Արարատի կատարին կա մի կետ, որ երբեք ձյունով չի ծածկվել, մի կարգ բարեպաշտ քրիստոնյաներ կարծում են, թե դա Նոյի տապանն է, ուրիշները, նվազ կրոնասեր, հավատում են, թե այդ այն տեղն է, ուր տապանը հանգչեց»⁴⁶:

Արարատի գագաթը բարձրանալու անթույլատրելիության ըմբռնումը այնքան ուժեղ էր, որ Պարրոտի վերելքից մի քանի տարի անց իր «Ճանապարհորդություն ի Հայս» վերնագրված ուղեգրության մեջ Մայր Աթոռի մեկ այլ սարկավազ՝ Մեսրոպ Թադիադյանը, թեև Ս. Հակոբի վանահոր խոսքի միջոցով, սակայն ամենասև գույներով է ներկայացնում Պարրոտի՝ Արարատը բարձրանալը՝ դարձյալ կասկածի ենթարկելով նրա՝ մինչև գագաթը հասնելը:

Թադիադյանը մի հակադրություն է ստեղծում Սուրբ Հակոբի և Բայազետի Իբրահիմ փաշայի՝ Արարատը բարձրանալու փորձերի միջև՝ ասելով, թե նրանցից առաջինը իր աղոթքների և ճգնության համար հրեշտակից մի մասունք ստացավ աշխարհի փրկության փայտից, իսկ մյուսն իր հանդգնության համար՝ մահ:

⁴⁴ Խ. Աբովյան, Երկեր, հտ. 7-րդ, Երևան, 1956, էջ 32:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հտ. 2, էջ 525:

Թեև առանց անունները տալու, սակայն ծաղրանքով է գրում Աբովյանի և Պարրոտի մասին, ովքեր հանդգնել են Արարատի գագաթը ելնելու փորձ կատարել:

Ինչպես արդեն ասացինք, վկայակոչելով մի հայ ծերունու խոսքերը, դեռևս 13-րդ դարում Ռուբրուկը գրում է, որ Մասիսը աշխարհի մայրն է: Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո Հայաստանում ճանապարհորդում է բարոն ֆոն Հաքստհաուզենը, որին ևս ուղեկցել է երիտասարդ Աբովյանը: Հաքստհաուզենը ևս գրում է, որ հայերը Մասիսը աշխարհի մայրն են անվանում⁴⁷:

Նույն այս մտքի առավել խոր արտահայտությունն է այն ըմբռնումը, որ Արարատի գագաթը աշխարհի «արգանդն» է: Նկատի ունենալով Պարրոտի արշավախումբը՝ վանահայրը Թադիադյանին ասում է, թե նրանք «իժորեն պատառել կամեցան գորովայն մօր համօրեն մարդկան, և ժպրհեցան ելանել ի կատար լերինն մեծի»⁴⁸: Արարատի գագաթի՝ մարդկության արգանդը լինելը Թադիադյանը ինքը այսպես է բացատրում. «Տապանին դադարելոյ ի գլուխ նորա, որով և արգանդ լինելոյ նորածին սերնդոց զարմիս մարդկութեան»⁴⁹:

Արարատի գագաթի՝ մարդկության արգանդը լինելու ըմբռնումն ուստի բացատրվում է հետևյալ ձևով. տապանը հանգրվանեց Արարատի գագաթին, և բացված տապանի միջից դուրս եկան այնտեղ գտնվող Նոյի սերունդը և կենդանիները, որով կյանքը երկրորդ անգամ ծնվեց, նորոգվեց Արարատի գագաթից:

Վկայակոչելով Խորենացու միջոցով ավանդված բանաստեղծական հատվածը՝ Թադիադյանը գրում է, որ ժողովուրդը Մասիսը անվանում է մուլ՝ աշխարհ, ինչպես որ Արտաշեսը Արտավազդին անիծելով ասում է, թե քաջքերը թող քեզ «տարցին **յԱ-զատն** ի վեր ի **Մասիս**, անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»⁵⁰:

Արգանդը ևս համարվում է մի մուլ՝ աշխարհ, որտեղից ծնվելով՝ մարդը զալիս է լույս աշխարհ: Նույն այս համատեքստում է Թադիադյանը բացատրում և Մասիսին տրված **Ազատն** բնորոշումը: Նա գրում է, որ կովերի և ոչխարների համար են ասում ծնել: Իսկ կնոջը հղության ժամանակ ասում են՝ «Աստուած բարի ազատումն տայ քեզ», «Բարեաւ ազատիս»: Ահա այս պատճառով էլ «Ապաքէն իրաւամբ կոչի Մասիս մեր Ազատ, այսինքն՝ մայր ազատեալ յերկանց ծննդեան իւրոյ»⁵¹: Այս բացատրությամբ Մասիսը Ազատն է անվանվում, որովհետև բարով ազատվեց և իր գագաթից նորովի ծնեց մարդկության երկրորդ կյանքը:

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՆՈՅՅԱՆ ՏԱՊԱՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ

Էջմիածին աննման

⁴⁷ Բարոն օգոստոս ֆոն Հակստհաուզենայ ճանապարհորդութիւն յայս կոյս Կովկասու, այն է Հայս եւ ի Վիլնս, Վաղարշապատ, 1872, էջ 173:

⁴⁸ Մ. Թադիադյան, Երկեր, Երևան, 1975, էջ 103:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 104:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 104:

⁵¹ Նույն տեղում:

Քան գտապանն Նոյեան⁵²:

Առաքել Սյունեցի

Արդ, Քրիստոսահիմն Աթոռս մեր Սուրբ Էջմիածին ի ծովու աշխարհիս է իմանալի իմն տապան խորհրդաւոր: Տապան լուսեղէն, տապան գերազանց, քան զՆոյին⁵³:

Ղազար Ա Ջահկեցի

Քրիստոնեական խորհրդաբանությամբ՝ Հին Ուխտի նյութական՝ որով և սովերային՝ անցողական համարվող հասկացությունները Նոր Ուխտում փոխարինվեցին հոգևոր հասկացություններով, ինչպես որ գառան զոհաբերումը՝ անարյուն բանական Պատարագով, և մանանան, որ անապատում կերակրեց, բայց չապրեցրեց, փոխարինվեց Ս. Պատարագի հաղորդությամբ:

Նույն այս ըմբռնմամբ՝ Հին Ուխտի Նոյյան տապանը դարձավ քրիստոնեական Եկեղեցին, ուր մարդ փրկվում է մեղքերի ջրհեղեղից: Ահա այս պատճառով է, որ նաև է անվանվում եկեղեցու հիմնախարիսխը, իսկ վաղ շրջանում եկեղեցին պատկերվում էր նավանման:

Նաև ինչպես որ Նոր Ուխտի հասկացություններն են գերադաս Հին Ուխտի իրենց հոգևոր համարժեքների հանդեպ, այնպես էլ եկեղեցին է գերադաս Նոյյան տապանից, քանի որ տապանը մտնողները Ջրհեղեղից փրկվեցին, բայց իրենց բնույթը չփոխեցին, և տապանից գազանը որպես գազան ելավ, իսկ օձը՝ օձ: Եկեղեցում ապաստանող մեղավորները, սակայն, փոխում են իրենց բարքը և այնտեղից դուրս գալիս հեզացյալ հոգով:

Ընդհանրական Եկեղեցու հայրերի հետևողությամբ՝ մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ ևս տարբեր գեղեցիկ պատկերներով և համեմատություններով է ներկայացվել Նոյյան տապան-եկեղեցի գուգահեռը:

ՄԾԲՆԱ Հակոբ Հայրապետին նվիրված վերը հիշված պարականոն շարականում Սուրբ Հակոբի համար ասվում է.

Որ առաւել քան զՆոյեան շինուած տապանին

Պարգևեցեր մեզ քաւարան զկաթողիկէ Սուրբ Եկեղեցի⁵⁴:

Այսինքն՝ Նոյյան տապանի փոխարեն մարդկությանը այնուհետև պարգևվեց Ընդհանրական Սուրբ Եկեղեցին:

Ներսէս Շնորհալու հանելուկներից մեկում տապանն ուղղակիորեն եկեղեցի է անվանվում, և ասվում է, որ Նոյը ջրի վրա գնացող եկեղեցի կառուցեց.

⁵² Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրությունում, աշխտ. **Հ. Քյոսեյանի** և **Վ. Ղերիկյանի**, Երևան, 2004, էջ 227:

⁵³ Նույնը, էջ 399:

⁵⁴ **Ս. Ամատունի**, Հին և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ, էջ 143:

**Այր մի արդար, խիստ իմաստուն,
Եկեղեցի շինեաց գնայուն,
Հանց որ վայել էր Աստուծոյ տուն
Ի ի ներս էած ոչխար և շուն⁵⁵:**

Գրիգոր Տաթևացին էլ գրում է. «Եկեղեցի Սուրբ շինեալ ի Քրիստոսէ հոգևոր տապան մեզ ի մէջ ծովու աշխարհիս, որ զհոգիս մեր փրկէ ի ջուրց մեղաց»⁵⁶ (Սուրբ Եկեղեցին կառուցված Քրիստոսի կողմից, աշխարհի ծովում մեզ համար հոգևոր տապան է, որ մեր հոգիները փրկում է մեղքերի ջրից):

Ազգային հինավուրց ավանդությամբ՝ Արարատյան դաշտի տարբեր տեղավայրերի անունների ստուգաբանությունը կապվում է Արարատին իջած Նոյյան տապանի և Նոյի հետ: Սուրբ Էջմիածինը, լինելով Ընդհանրական Եկեղեցու ազգային վերամարմնավորումը, ինչպես նաև գտնվելով տապանակիր լեռան դիմաց, դարձել է հայ ժողովրդի փրկության Նոյյան տապանը:

Նաև համաձայն ազգային ավանդության, երբ Նոյն իջավ Արարատից, գոհաբանական Պատարագ մատուցեց այն տեղում, ուր հետագայում կառուցվելու էր Սուրբ Էջմիածինը: Ինչպես Անանիա Սանահնեցին է գրում, Նոյը, ելնելով տապանից, «իջանէ ի դաշտն Արարատեան և Վաղարշապատն քաղաք: Եւ շինէ անդ զսեղան Աստուծոյ, և հանէ ողջակէզ ի վերայ սեղանոյ և մատուցանէ զպատարագն հաշտութեան»⁵⁷: Այսինքն՝ Արարատի գագաթի տապանը Արարատյան դաշտում խորհրդաբար փոխակերպվելու էր Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին, և Նոյի կատարած գոհաբերման տեղում բարձրանալու էր Նոր Ուխտի զոհագործության սեղանը՝ Մայր Տաճարի Ավագ խորանը: Ինչպես Առաքել Բաղիշեցին (ԺԵ դ.) է գրում.

**Էջմիածի՛ն, դու նոր խորան,
Հանգիստ կամացն Աստուածութեան,
Սրբոյն Գրիգոր Նոյեան տապան
Շինեաց զքեզ տեղի փրկութեան⁵⁸:**

Նկատի ունենալով Լուսավորչի տեսիլքը՝ Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ Ս. Էջմիածինը առավել է Նոյյան տապանից, քանի որ Նոյյան տապանը փայտից կազմվեց, իսկ Ս. Էջմիածինը երկնային լույսով զծագրվեց:

Այս հավատքով է, որ Ս. Էջմիածինը դարեր շարունակ հայ արվեստում պատկերվել է Արարատի ընդհանուր համապատկերում, ուր վերևում Արարատի գագաթին հանգրվանած տապանն է, իսկ նրա անդրադարձումը՝ ներքևում տարածվող հարթության վրա բարձրացող Մայր Տաճարն է:

⁵⁵ Ա. Շ. Մնացականյան, Հայ միջնադարյան հանելուկներ, Երևան, 1980, էջ 217:

⁵⁶ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 293:

⁵⁷ Հ. Քյոսեյան, Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 343:

⁵⁸ Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրությունում, աշխտ. Հ. Քյոսեյանի և Վ. Ղևրիկյանի, Ս. Էջմիածին, 2003, էջ 148-149:

1828 թ. Պարրոտը Խաչատուր Աբովյանի հետ բարձրացավ Արարատի ձյունափառ գագաթը՝ ազդարարելով, որ մահկանացուի համար մատչելի դարձավ տապանակիր լեռան գագաթը, բայց թե՛ Պարրոտի և թե՛ Ազատն Մասիսն ի վեր բոլոր ելնողների համար անմատչելի մնաց և անմատչելի էլ մնալու է Նոյյան տապանը, որովհետև Հին Ուխտի նյութական մյուս խորհրդանիշների նման այն ևս փոխարկվելու էր իր հոգևոր համարժեքին՝ 1700 տարի առաջ Միաձնի էջքով և ոսկյա մուրճի հարվածով Արարատյան դաշտում վերհառնելով Արարատյան վեհությամբ, որպես

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇԻՆ
ՆՈՅՅԱՆ ՏԱՊԱՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻ